

РОЗДІЛ 3 ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.15+347

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

FORMATION OF TORT LAW OBLIGATIONS IN ANCIENT ROME

Гринько С.Д.,

*доктор юридичних наук, завідувач
кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права*

Стаття присвячена визначенню особливостей формування концепції деліктних зобов'язань у праві Стародавнього Риму. Вивчена проблема первісного походження зобов'язань. З'ясовано особливості формування римської концепції деліктних зобов'язань протягом архаїчного, республіканського та імперського періодів.

Ключові слова: делікт, зобов'язання, привласнення чужого майна, образа, пошкодження чи знищення чужих речей.

Стаття посвячена определению особенностей формирования концепции деликтных обязательств в праве Древнего Рима. Изучена проблема первоначального происхождения обязательств. Выявлены особенности формирования римской концепции деликтных обязательств в течение архаического, республиканского и имперского периодов.

Ключевые слова: деликт, обязательства, присвоение чужого имущества, оскорбление, повреждение или уничтожение чужих вещей.

The article is devoted to defining the features of formation of the concept tort liability law in ancient Rome. Studied the problem of the origin of the original commitment. The features of the formation of the Roman concept of tort liabilities within the archaic, the Republican and Imperial periods.

Key words: tort, commitment, appropriation of another's property, abuse, damage or destruction of other people's things.

У той час, коли інші інститути цивільного права встановлюють правові форми для виникнення нормальних правових відносин, деліктні зобов'язання є правовим оформленням реакції суспільства на патологічні процеси – порушення існуючої правової системи. Водночас деліктні зобов'язання запроваджено для виконання правомірної мети – охорони майнових та особистих немайнових прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, держави та інших суб'єктів цивільного права, що проявляється через встановлення обов'язку відшкодування майнової та моральної (немайнової) шкоди для того, хто порушив встановлені законом заборони.

Сьогодні законодавча робота в Україні здійснюється в контексті проведення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС). Для цього доцільним є не лише ознайомлення зі змістом законодавства ЄС та країн-учасниць ЄС, а й засад, на яких ґрунтується їхнє право, розуміння його «духу», – римського приватного права, що дозволить уникнути помилок і необдуманих кроків під час створення єдиного всесвітнього цивільного права. Саме римськими юристами було запроваджено деліктні зобов'язання для компенсації потерпілим майнових втрат, завданих учинен-

ням правопорушення (делікту), – найпершого виду зобов'язань із моменту їх виникнення.

За радянських часів в Україні римське приватне право та його рецепція були предметом вивчення лише в працях В.А. Бека та О.А. Підпригори. Сьогодні дослідження проблем рецепції проводяться досить активно. Вплив ідей римських юристів на концепцію окремих інститутів і правових категорій у цивільному праві України розглядали у своїх дослідженнях такі науковці: І.Г. Бабич, В.В. Васильченко, В.О. Гончаренко, В.В. Гутьєва, А.М. Гужва, Р.М. Достдар, О.Д. Кутателадзе, Є.М. Орач, Є.С. Северова, Г.В. Пучкова, Д.С. Прутян, Б.Й. Тищик, П.М. Федосєєв, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, І.М. Шаркова та інші. Проте в роботах згаданих учених історія формування деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні не була предметом спеціального комплексного дослідження.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що питання комплексного дослідження формування концепції деліктних зобов'язань у праві Стародавнього Риму є актуальним, що зумовлює доцільність її розгляду на рівні наукової статті.

Деліктні зобов'язання завдячують своїм походженням праву Стародавнього Риму, де вони ста-

новили складову системи зобов'язань. В Інституціях Гай писав: «*Omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto*» (зобов'язання виникають або з контракту, або з делікту) (І. 3. 88).

Делікти вважаються найпершими зобов'язаннями римського приватного права із часу їх виникнення. Проблема первісного походження зобов'язань виникла тому, що деякі видатні римські юристи, зокрема Павло, Ульпіан, Модестин, вважали контракти єдиним джерелом зобов'язальних відносин, при цьому терміну «*contrahere*» надавали широкого змісту, включаючи до нього й делікт [1, с. 66–73].

Одним із перших науковців, який стверджував, що стародавні зобов'язання виникають із деліктів, був Я. Грімм [2, с. 325]. Його гіпотезу виникнення зобов'язань підтримав й А. Гейслер, який не лише стверджував, що все зобов'язальне право бере свій початок із деліктів, але й намагався відтворити сам процес створення першого договору на підґрунті делікту. На його думку, у первісному суспільстві, де була майже відсутня взаємна довіра між людьми, не могли виникати правовідносини, здійснення яких відкладалося на тривалий час і залежало від добросовісності зобов'язаної особи. Якщо особа, якій завдано збитки, погоджувалася відкласти момент їх відшкодування, то вона вимагала такої обіцянки, у виконанні якої не сумнівалася. Перший договір не породжував нового зобов'язання, а гарантував кредитору задоволення деліктного зобов'язання у формі завдатку за відсутністю майна, або встановлення поруки. Тому делікт виступав джерелом виникнення, навіть тих зобов'язань, які виникали з правочинів речового характеру. Наприклад, особу, яка продала річ, що була вилучена в покупця внаслідок евікції, слід розглядати як крадія, тому така особа повинна була нести відповідальність за *actio furti* [1, с. 66–73].

На думку А.Г. Гусакова, договори існують, але не породжують зобов'язання: якщо боржник добровільно не виконує договір, то він за рішенням суду присуджується не до виконання покладеного за договором обов'язку, а до сплати грошової пені як за вчинення делікту. Юридичне значення контрактів полягає в тому, що вони виконують функцію титулу набуття, але в разі невиконання прирівнюються до звичайних деліктів. Тобто правопорушення визнається основною юридичною підставою обов'язкового виконання договору: не договір породжує зобов'язання, а його невиконання, тобто делікт. Так, за Законами XII таблиць передбачалася відповідальність зберігача за втрату речей, переданих на зберігання, не як за невиконання умов договору про повернення речі, а як за незаконне привласнення чужої речі – *furti*. Аналогічним змалюванням характеризувалися договори позики, позички, доручення, товариства та інші [1, с. 80–107].

У стародавні часи деліктне змалювання мали не лише зобов'язальні правовідносини, але й речові. Як

відзначав А.Г. Гусаков, право власності не завжди було пов'язано з віндикаційним позовом. Навпаки, будь-яке незаконне утримання чужої речі вважалося крадіжкою та було підставою спочатку для самоуправства потерпілого, а пізніше – для переслідування винної сторони судовим порядком за допомогою деліктного позову з *furti*. Усе це було зумовлено тим, що на тому етапі суспільного розвитку, коли не розрізняли особу, яка викрала чужу річ, і її добросовісного володільця, не було потреби в спеціальному позові [1, с. 82–83].

Про первісне походження зобов'язань зі сфери правопорушень (деліктів) наголошував і Й.О. Покровський. На його думку, це було пов'язано з тим, що в стародавні часи держава взагалі переважно не втручалася у відносини між приватними особами. Захист своїх інтересів був справою самих потерпілих [3, с. 354]. Таке обґрунтування первісного походження джерел зобов'язань зустрічаємо в сучасних працях із римського права [4, с. 94].

В етимологічному розумінні слово *delictum* означає будь-яке недозволене діяння, яким порушується звичайне чуже право, і в цьому діянні можна звинуватити винного на тій підставі, що він його вчинив умисно (*dolose*) або внаслідок протизаконної необережності (*culpose*). Діяння, що спричиняє настання негативних юридичних наслідків як для його завдавача, так і для потерпілого називається *delictum* або *maleficium*, тобто правопорушенням [5, с. 285].

Правопорушення (*delicta*) за юридичними наслідками поділялися на публічні (*delicta publica*¹) та приватні (*delicta privata*). За давнім римським правом суворою різниці між ними не проводиться, усе залежало від того, яким судом правопорушення розслідується: якщо кримінальним, то *delict* публічний, а якщо цивільним – приватний. Лише в період імперії чітко розрізняли такі види деліктів.

Публічними правопорушеннями визнавалися злочини (*crimina*) проти публічного, громадського порядку, які одночасно могли посягати на інтереси окремих осіб (наприклад, вбивство, державна зрада, підпал тощо). Тому *delicta publica* розглядалися в кримінальних судах, а обвинувачем міг бути будь-який громадянин. Винні за таким деліктом підлягали публічному покаранню у вигляді смертної кари, позбавлення волі чи громадянства, тілесного покарання, позбавлення майна на користь державної казни тощо².

Приватні делікти порушували майнові інтереси або особисті права окремої людини (приватні інтереси). Тому вони розглядалися в цивільних судах за ініціативою самих потерпілих. При цьому закон чітко визначив їхні види. Однак, як зазначав В.В. Єфімов, судова відповідальність за приватні делікти носила подвійний характер: суто цивільний і кримінальний. Цивільна відповідальність полягала в задоволенні майнового інтересу потерпілого в на-

¹ Термін *delicta publica* невідомий джерелам римського права. Римські юристи використовували вислів *judicia publica, criminal*. Термін *delicta publica* пізнішого походження, що одержав поширення як термін, що передбачає відповідну групу деліктів, яку джерела називають *delicta privata*.

² Більш детально зупиняється на видах публічних деліктів та кримінальних санкціях М. Капустін [6, с. 263–267].

данні йому рівноцінного майна замість відсутнього. Кримінальна відповідальність полягала в покладенні на злочинця майнового штрафу за недозволене діяння. Як правило, потерпілий мав право вибору між видами відповідальності. Інколи відповідальність носила змішаний характер [7, с. 264–265]. Кримінальну відповідальність за вчинення приватного делікту слід розглядати як наслідок тих часів, коли не розрізняли кримінальне та цивільне правопорушення. Як відшкодування збитків, так і штраф сплачувалися на користь потерпілого, оскільки приватний делікт стосувався окремої людини, її автономії, правової волі, відрізнявся від публічного порушення, що стосувалося суспільства в цілому.

Публічні делікти (*delicta publica*) не були джерелом зобов'язань. Джерелом зобов'язань були приватні делікти (*delicta privata*). Проте делікти стали джерелом зобов'язань лише тоді, коли законом було заборонено помсту. У римському суспільстві відповідальність за правопорушення передбачала задоволення інтересів потерпілого шляхом санкціонування кровної помсти, що передбачала таку міру покарання, як таліон (*talio*). При цьому система таліону діяла за Законами XII таблиць щодо завдання каліцтва (*membrum ruptum*) (Т. VIII. 2), привласнення чужого майна, якщо злодія (*addictio*) затримали на місці злочину (*fur manifestus*) (Т. VIII. 12, 14). Проте у випадках, не передбачених законом, децемвіри забороняли позбавляти життя будь-якої людини без рішення суду (Т. IX. 6).

Після того, як змінилося архаїчне уявлення про кровну помсту, приватне правопорушення вже не мало іншого наслідку, ніж відшкодування збитків, на відміну від публічного, що переслідувалося державою та передбачало публічність покарання [8, с. 401]. За визначенням Й.О. Покровського, так уперше виникло поняття відповідальності однієї особи перед іншою. Проте це ще не було зобов'язання: кривдник підлягав помсті, але він нічого не винен; у такому випадку є відповідальність, але немає обов'язку [3, с. 352].

Слід розрізняти систему первісної (кровної) помсти та приватноправової санкції. Первісна (кровна) помста була реакцією потерпілого на вчинене правопорушення, що залежала від його особистої образи й озлобленості. Вона була характерна для архаїчних часів історії Стародавнього Риму, коли груба сила й необмежене насилля замінювало організовану систему правосуддя. Тому, коли потерпілий позбавляв життя свого кривдника, його дії слід було розглядати як помсту, а не задоволення зобов'язання з делікту.

Приватна (кровна) помста (*ultio*) була визнана й легалізована царськими законами. Так, винний правопорушник ризикував своїм життям або волею, тобто повністю підкорявся праву на помсту потерпілого. При цьому почуття помсти не знало меж: чи буде вона відповідати завданій шкоді, чи перевищить її розмір. Усе залежало від випадкової обставини та суб'єктивного настрою потерпілого. Оскільки помста була необмежена та невизначена, її розглядали не лише як право, а і як обов'язок (якщо потерпілий

не міг помститися сам, то його обов'язок помститися переходив до близьких). Крім того, реакція потерпілого не залежала від ступеня вини правопорушника. Помста потерпілого була спрямована не на відшкодування завданої шкоди, не на відновлення порушеного права. Помста також не була кримінальним покаранням. Тому в первісній формі помста була ніби війною однієї особи з іншою, одного роду з іншим, а не цивільною чи кримінальною відповідальністю [1, с. 115–116].

У правовій системі децемвірів первісна (кровна) помста була відсутня, хоча Закони XII таблиць формувалися на засадах самоуправства. Вони належали до перехідного періоду, тому містили деякі ознаки не тільки помсти, а й таліонів і композицій. Таліони та композиції були заміною первісної помсти. Вони були вже правовою санкцією, хоча з ознаками особистої образи та роздратування. За Законами XII таблиць помста була правом потерпілого, а не його обов'язком. При цьому йому надавалося право (крім нічної крадіжки і перелюбства) примиритися з правопорушником або замість помсти вимагати відшкодування збитків. Помста була індивідуалізована як щодо суб'єкта, так і об'єкта. Закон чітко визначав, хто має право помститися, спосіб і межі її здійснення. Саме цим приватна помста відрізнялась від первісної (кровної) помсти, яка перестала існувати раніше створення Законів XII таблиць.

Закони XII таблиць скасували необмежену помсту та затвердили покарання, відоме як таліон. При цьому дозволялося надавати замість таліонів грошове відшкодування. Таліон містив ідею помсти та був формою її прояву. Проте таліон, на відміну від помсти, був втручанням державної влади у відносини між окремими особами для їхнього примирення. Система таліонів стала переходом помсти до системи композицій, які як загальні правила вже містилися в Законах XII таблиць [1, с. 117]. Під композиціями розуміли штраф, який правопорушник сплачував потерпілому, а останній повинен був ним задовольнятися без застосування помсти [9, с. 523].

Таким чином, характерною ознакою періоду давнього римського права було те, що будь-яке цивільне правопорушення врегульовувалося законом, який забороняв як первісну помсту, так і таліон, за деяким винятком. Він зобов'язував потерпілого задовольнятися грошовим відшкодуванням – штрафом.

За давнім римським правом система деліктів носила замкнутий характер, тому що мала їх вичерпний перелік. Згідно із Законами XII таблиць передбачалися три види приватних деліктів: привласнення чужого майна (*furtum*), образу (*injuria*), пошкодження чи знищення чужих речей (*damnum injuria datum*). При цьому виділяли різновиди *furtum*: *furtum manifestum* та *furtum nec manifestum*. Так, якщо крадія спіймано на місці злочину, то мав місце *furtum manifestum*. І навпаки, якщо його не спіймано на місці злочину, то – *furtum nec manifestum*. Децемвіри за *furtum manifestum* встановлювали покарання за принципом таліону: «вбити на місці злочину» (Т. VIII. 12), а за *furtum nec manifestum* – «сплатити штраф у подвій-

ному розмірі викраденої речі» (Т. VIII. 16). Також розрізняли види *injuria*: завдання каліцтва (*membrum ruptum*), зламана кістка (*os fractum*), *injuria* у вузькому розумінні (образа дією). Якщо за *membrum ruptum* передбачалася відповідальність за принципом таліону – «завдати таке ж саме каліцтво» (Т. VIII. 2), то за *os fractum* встановлювалася штрафна санкція: «вільній людині штраф у 300 асів, а якщо рабу – 150 асів» (Т. VIII. 3). За вчинення безпосередньої образи накладався штраф на кривдника у 25 асів (Т. VIII. 4).

Щодо третього делікту (*damnum injuria datum*) у Законах XII таблиць містилися такі положення: «зламає, нехай відшкодує» (Т. VIII. 5); «якщо хтось посягне на тварину, що свійська тварина вчинила збиток, то віддати потерпілому тварину або відшкодувати завдані збитки» (Т. VIII. 6); «якщо отруїти або зібрати в нічний час врожай з обробленого плугом поля, то людину карати на горло. Неповнолітнього карали батогами або присуджували до відшкодування завданої шкоди в подвійному розмірі» (Т. VIII. 9); «надягати кайдани й після покарання батогами страчувати того, хто підпалював будівлі або складені біля них скирти хліба» (Т. VIII. 10); «за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево» (Т. VIII. 11). Однак, як зазначав Й.О. Покровський, усе це лише спеціальні постанови. Чи існувала, крім них, будь-яка загальна норма щодо *damnum injuria datum* – спірно. Як свідчить *Festus*, у Законах XII таблиць зустрічалися слова «*rupitias*» (= *damnum deterit*) та «*sarcito*» (= *damnum solvito*), але чи був зв'язок – невідомо [3, с. 357]. Тобто децемвірам були відомі окремі види *damnum injuria datum*. Однак надалі для римського приватного права це не мало значення, оскільки Закон Аквілія відмінив усі закони, видані раніше про протиправне завдання шкоди, – як XII таблиць, так і інші (D. 9. 2. 1).

Переважна кількість норм Законів XII таблиць була присвячена приватним деліктам, що свідчить про перевагу не кримінального права над цивільним, а лише однієї частини цивільного права над іншою. Це загальне явище стародавнього права всіх народів: у примітивних системах кримінальне право не лише доповнювалося, а й замінювалося нормами приватного права. Як зазначав Д.Д. Грімм, штрафні позови повинні були задовольнити подвійну мету: покарати правопорушника та сплатити потерпілому винагороду [2, с. 400–401]. Відповідно до Руської Правди Ярослава Мудрого штрафом (пенею) обкладалися також усі правопорушення: як убивства, так і легка образа. Відповідно, пеня належала до різновиду відшкодувань, що сплачувалося кривдником скривдженому, якщо останній відмовлявся від свого права на помсту. Тут кримінальне право набувало цивільного характеру. Пеня, яка покладалася громадською владою й сплачувалася князю за вбивство та інші злочини, уперше з'являється лише в Правді дітей Ярослава [1, с. 112].

Надалі в першій половині I ст. до н. е. реформуються делікти давнього римського права та преторським едиктом створюються нові делікти. Відповідальність за делікти звільняється від ознак

помсти; поряд із штрафною відповідальністю виникає зобов'язання відшкодувати завдану шкоду; інколи відшкодування шкоди та штраф поєднуються в єдиному позові. Водночас деліктна відповідальність продовжує існувати як особиста відповідальність за завдану шкоду, що випливає з положення про те, що спадкоємець деліквента відповідає лише в межах свого збагачення від конкретного делікту (D. 50. 17) [3, с. 408–409].

Щодо діяльності преторів, то введенням до юридичної практики *actio vi bonarum raptorum* із загального поняття *furtum* було виділено грабіж (*rapina*) – привласнення чужого майна із застосуванням насилля [8, с. 401]. В Інституціях Гая виділено чотири джерела виникнення зобов'язань із деліктів: *furtum*, *injuria*, *damnum injuria datum* та *rapina* (I. 3. 182) [10, с. 346]. При цьому передбачено поділ *furtum*, запропонований Сервієм Сульпицієм і Масурієм Сабіном, на явний (*furtum manifestum*), неявний (*furtum nec manifestum*), *furtum conceptum* і *oblatum*. Так, *furtum conceptum* – це таке привласнення чужої речі, коли її знайдуть в особі (навіть не крадія) у присутності свідків. Тому до цієї особи подавали спеціальний позов *actio concepti*. Привласнення називалося *oblatum*, якщо викрадену річ принесено іншій особі та знайдено в неї (так, річ була передана з тим наміром, щоб її знайшли в тебе, а не в особи, яка її надала). Особа, у якої річ було знайдено, мала право до особи, яка її передала (навіть не була крадієм), подати позов *actio oblatis*. Крім того, розрізняли позов до особи, яка перешкоджала розслідуванню *furtum (prohibiti furti)* [10, с. 348–349]. Щодо *furtum conceptum* і *oblatum* Ф. Дидинський зазначав, що вони були видами позову про привласнення чужого майна, а не різновидами *furtum* [10, с. 347]. Підтвердження думки науковця ми знаходимо в сентенції Гая «*fertorum genera duo sunt, manifestum et nec manifestum*», що означає: існують два види *furtum*: явний і неявний [11, с. 379].

Визначення *injuria* через три випадки не відповідало новим суспільним відносинам, тому що таке обмеження відповідальності, занижений розмір штрафу та жорстка його фіксація не дозволяли враховувати різні обставини вчинення правопорушення. Тому претор замінив *actio injuriarum* на *actio injuriarum aestimatoria*, де вже враховувалися обставини щодо місця, часу й особи правопорушника та потерпілого (позов із врахування порушених благ і справедливості – *actio in bonum et aequum concepta*). При цьому суддя визначав розмір відшкодування на власний розсуд, виходячи з принципу справедливості. Покарання передбачалося вже в усіх можливих випадках *injuria* – пряме або непряме (останнє мало місце в разі образи *alieni juris*), легке або тяжке (*atrox*) [12, с. 266–267].

Усі постанови давнього римського права про *damnum iniuria datum*, закріплені, зокрема, у Законах XII таблиць, були відмінні загальним законом про відповідальність за *damnum* – Законом Аквілія. У цьому Законі *damnum iniuria datum* присвячено першу та третю глави. Так, у першій главі мова йшла

про винагороду за вбивство чужого раба чи четвероного тварину. Так, особа, яка скоїла вбивство, зобов'язана сплатити потерпілому вищу вартість раба чи тварини за останній рік. У третій главі встановлювалося відшкодування за шкоду, завдану чужому майну будь-якого роду, причому розмір відшкодування визначався вищою вартістю пошкодженої речі за останній місяць.

Завдяки римським юристам правила закону Аквілія були поширені на всі без винятку факти завдання майнової шкоди, при цьому розмір відшкодування визначався по-різному для пошкодженої чи знищеної речі та її завдані втрати. Зокрема, втрата, не пов'язана зі знищенням, надавала право лише вимагати відшкодування збитків, але не вищої ціни втраченого майна в межах наперед встановленого періоду [13, с. 136]. Аквілієв позов подавався лише власником, якому були завдані збитки. Однак надалі його міг подати добросовісний володілець як суб'єкт речового права. Із суб'єктів зобов'язальних прав згадується лише орендар, у якого пошкоджено плоди на полі. Однак деякі дослідники римського права поширювали це положення на суб'єкти всіх зобов'язальних прав, що, як правильно зазначав Ю. Барон, прямо суперечило джерелам римського приватного права [14, с. 248]. При цьому Аквілієв позов мав на меті відшкодування завданих збитків: надати власнику найвищу вартість речі за цей рік; якщо винний відмовлявся відшкодувати збитки, позов подавався в подвійному розмірі (D. 9. 2. 1. 1). В останньому випадку Аквілієв позов був штрафним (*poena*). Цей позов не мав наслідком безчестя (*infamia*) навіть за умови навмисного пошкодження чужого майна.

Rapina (грабіж) розглядався як кваліфікований різновид *furtum* з тією відмінністю, що він вчинявся із застосуванням насилля. Якщо *furtum* визнавався як таємне привласнення чужого майна (D. 47. 2. 1), то *rapina* – відкрите, не приховане (D. 47. 9. 5). За своїми наслідками грабіж прирівнювався до *furtum*: залежно від обставин розглядався як *manifestum*, так і *nec manifestum*. Він переслідувався за позовом, уведеним претором Лукуллом у 76 р. до н. е. – *actio vi bonorum raptorum* (позов про майно, вилучене насильно). Основною причиною виділення *rapina* було намагання припинити акти насильницького пограбування та привласнення, зокрема, вчинені озброєними бандами. У своїй сентенції Папініан зазначав, що якщо грабіж вчинено умисно, то відповідати слід не за позовом про крадіжку, а за позовом про насильно захоплене майно (D. 47. 2. 81. 4). При цьому позов слід було подати протягом одного року з моменту скоєння злочину. За вчинення грабежу передбачався штраф у чотириократному розмірі вартості майна (I. 3. 209; D. 47. 8. 2), а надалі стало можливим вимагати відшкодування збитків. Позов про грабіж мав преторський характер, однак розглядався спочатку юристами, а потім Юстиніаном як делікт, тобто один із видів правопорушення [15, с. 618].

Таким чином, система деліктних зобов'язань за підставами їх виникнення та визнання законом за класичним римським правом поділялась на *furtum*,

injuria, damnum injuria datum та *rapina*. Проте зростання кількості правопорушень, які не мали надієних законом ознак деліктів, зумовило появу нових деліктів. Тому претор подавав штрафні позови в разі здійснення незаконної діяльності, яка не відносилась законом до деліктів, які відомі як «преторські делікти».

Систему преторських деліктів науковці визначали по-різному. Як зазначав Й.О. Покровський, система будується не на загальному та єдиному понятті делікту, а на окремих його типах. Для позову про відшкодування слід було віднести завдання шкоди до того чи іншого типу [3, с. 412–413]. Мабуть, така ситуація зумовила відсутність єдиної системи преторських едиктів.

На думку Й.О. Покровського, преторськими едиктами були *rapina, metus* та *dolus* [3, с. 412–413]. *Rapina* (грабіж) розглядався як преторський делікт, оскільки його було введено спеціальним позовом претора Лукулла – *actio vi bonorum raptorum* [10, с. 412]. Надалі Гай у своїх Інституціях закріпив чотири делікти, серед яких виділив грабіж (I. 3. 182) [10, с. 346]. Тому цей делікт слід визнати «законним», а не «преторським».

Metus – погроза. «*Ait praetor: «Quod metus causa gestum erit, ratum non habeo»* означає: Претор говорить: «Я не визнаю дійсним те, що вчинено під впливом погрози» [16, с. 409]. Якщо хтось змусить іншого погрозами застосувати силу, віддати будь-яку цінність, то згідно з преторським едиктом Октавіана слід подати *actio quod metus causa* також із відповідальністю *in quadruplum*. Такий позов був *actio arbitraria*: якщо відповідач добровільно поверне одержане, то він звільнявся від відповідальності [3, с. 412]. *Actio metus* носив штрафний характер. Якщо позов подавався протягом одного року з моменту вчинення правопорушення, то відповідач зобов'язаний був повернути річ позивачеві. Якщо він не здійснив реституції, то сплачував чотириократну вартість одержаної речі. Якщо позов подавався після спливу одного року, він завершувався присудженням штрафу розміром вартості речі (D. 4. 2. 14. 1).

Позов із погрози, на думку Ульпіана, можна було подати як до особи, яка вчинила погрозу, так і до третьої особи, яка одержала майнову вигоду від такого правочину (D. 4. 2. 16). Якщо річ, яка перейшла до третьої особи, у подальшому втрачена, вважали, що третя особа не збагатилась, тому до неї позов не подавався. Якщо річ продавалась або обмінювалась на іншу, то третю особу слід вважати такою, що збагатилась, хоча вона її втратила (D. 4. 2. 18).

Dolus – обман, шахрайство. Для таких випадків претором і відомим юристом *Gallus Aquilius* у 66 р. до н. е. було встановлено інфаміруючий позов *actio doli* для простого відшкодування шкоди. У деяких випадках для встановлення інфаміруючих наслідків *actio doli* замінюється простим *actio in factum*. Ці позови надалі застосовувалися класичними юристами у випадках, коли виникали труднощі щодо визначення позову. Під поняття «*dolus*» можна було підвести різноманітні відносини, тому *actio doli* та

actio in factum мали значення субсидіарних позовів [3, с. 412]. Проте не будь-яка особа мала право звернутися до претора з таким позовом. Такого права не мали «сини та вільновідпущеники до батьків або патронів (він ганьбив їх); до тих, хто мав вище звання (плебей до минулого консула з визнаним авторитетом, марнотратник до особи, яка вела бездоганний спосіб життя)» (D. 4. 3. 11. 1).

Щодо значення преторського едикту про *dolus*, то Ульпіан зазначав, що цим едиктом претор виступає проти лукавих і зловмисних людей, які шкодять і своїм будь-яким лукавством: підступність перших не повинна приносити їм користь, а простота інших не повинна приносити їм шкоди (D. 4. 3. 1). Наведена характеристика зобов'язань із погрози та обману, а також відсутність у римських джерелах згадки про них як різновидів деліктів дозволяє зробити висновок про правильність їх віднесення до системи «преторських деліктів». *Vetus i dolus* були найважливішими деліктами, санкціонованими як джерела зобов'язань преторськими едиктами. Проте, окрім них, преторами введено й інші не менш важливі позови для захисту приватних інтересів окремих громадян у разі вчинення правопорушення.

«*Servus corruptus*» («зіпсований раб»), тобто до особи, яка зі злим умислом підбурила чужого раба чи рабину на проступок, унаслідок чого вони стали гіршими, претор подавав штрафний позов *in duplum* про відшкодування подвійного розміру різниці, порівняно із зменшеною вартістю раба (D. 11. 3. 1).

«*De sepulchro violato*» («осквернення могил») – до особи, яка зі злим умислом осквернила могилу, претор подавав позов за фактом вчиненого про стягнення плати на користь тієї особи, яка мала до неї відношення. При цьому претор встановлював розмір плати на власний розсуд, наскільки буде здаватися йому справедливим за цією справою. Крім того, такий позов накладав на відповідача безчестя (*infamiam*) (D. 47. 7. 1, 2, 9).

Наведене вище дозволяє зробити висновок, що деліктні зобов'язання за джерелами походження поділялись на «цивільні делікти» та «преторські делік-

ти». Так, «цивільні делікти» виникали на підставі *jus civile*, а «преторські делікти» – *jus pretorium* із преторських едиктів. У свою чергу, систему цивільних деліктів за підставами їх виникнення становили *furtum, injuria, damnum injuria datum* та *rapina*. До системи преторських деліктів слід віднести *metus, dolus, servus corruptus, de sepulchro violato* та інші. Проте критерій поділу преторських деліктів на окремі види залишився для нас невідомим.

Таким чином, у своєму розвитку деліктні зобов'язання, як і римське право та Римська держава, пройшли три основні періоди, протягом яких була сформована римська концепція деліктних зобов'язань:

– архаїчний (753–509 рр. до н.е.) – період давнього римського права, що характеризується застосуванням звичаєвого права, за яким первісна (кровна) помста визнавалася єдиним наслідком завдання шкоди вчиненням правопорушенням, тому не розрізняли приватні й публічні делікти;

– республіканський (509–30 рр. до н.е.) – період давнього римського права, а з 451 р. до н.е. – позитивного права, коли в Римі приймаються перші писані закони (Закони XII таблиць), де змінилася архаїчна уява про кровну помсту, а приватне правопорушення вже не мало іншого наслідку, ніж відшкодування шкоди або сплата штрафу; близько 286 р. до н.е. приймається Закон Аквілія, дія якого поширювалася на всі випадки завдання шкоди майну, а деліктні зобов'язання виникали з *furtum, injuria, damnum injuria datum* – «цивільних» деліктів; формується право peregrinських преторів, що вирізняється появою преторських деліктів *metus, dolus, servus corruptus, de sepulchro violato* та інші що виникали з преторських едиктів;

– період імперії (30 рр. до н.е. – 476 р. н.е.) – період єдиного імператорського римського права; близько 212 р. н.е. за едиктом імператора Каракалли римське громадянство було поширено на всіх жителів імперії; завдання шкоди кваліфікувалося як делікт за законом або преторськими едиктами; деліктні зобов'язання передбачали сплату штрафу або відшкодування збитків, або поєднання цих двох санкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гусаков А.Г. Делікты и договоры, как источники обязательств в системе гражданского права Древнего Рима / А.Г. Гусаков. – М.: Унив. тип. 1896. – 246 с.
2. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Д.Д. Гримм; под. ред. и с предисловием В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003. – 496 с.
3. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.
4. Харитонов Є.О. Приватне право у стародавньому Римі / Є.О. Харитонов. – О.: АО БАХВА, 1996. – 260 с.
5. Рождественский Н.В. Римское гражданское право: Изложенное по Маккельдею: в 2 т. / Н.В. Рождественский. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1830–. – Т. 2: Особенная часть. – 1880. – 528 с.
6. Капустин М.И. Институции римского права / М.И. Капустин. – М.: Типография М. Н. Лаврова и К°, 1880. – 392 с.
7. Ефимов В.В. Догма римского права: [лекції]: в 2 ч. / В.В. Ефимов. – СПб.: Типография В.С. Балашева и К°, 1894–. – Ч. 1: Особенная часть. – 1894. – 379 с.
8. Франчози Д. Институционный курс римского права / Д. Франчози; отв. ред. Л.Л. Кофанов. – пер. с итал. – М.: Статут, 2004. – 428 с.
9. Римское частное право: [учебник] / [И.Б. Перетерский, В.А. Краснокутский, Е.А. Флейшиц и др.]; под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: Юристъ, 2001. – 544 с.
10. Дыдынский Ф. Институции Гаю, текст и переводъ съ введениемъ и примечаниями / Ф. Дыдынский. – Варшава: Типография К. Ковалевского, 1892. – 508 с.
11. Дигесты Юстиниана: в 8 т. / [пер. с латинского Д.А. Литвинов, А.Д. Рудоквас, А.В. Щеголев, А.В. Марей и др.]; отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005–. – Т. 7: Полутом 1. – 2005. – 552 с.
12. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: [учебник] / Ч. Санфилиппо; под ред. Д.В. Дождева. – М.: Изд-во БЕК, 2002. – 400 с.

13. Иоффе О.С. Основы римского гражданского права / О.С. Иоффе, В.А. Мусин. – Л., 1974. – 156 с.
14. Барон Ю. Система римского гражданского права : в 6 кн. / Ю. Барон ; пер. с нем. Л.И. Петражицкого. – 3-е издание. – СПб. : Издания Н.К. Мартынова, 1910. – Кн. 4 : Обязательственное право. – 1910. – 272 с.
15. Дождев Д.В. Римское частное право : [учебник для вузов] / Д.В. Дождев ; под. ред. В.С. Нерсисянца. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 784 с.
16. Дигесты Юстиниана : в 8 т. / пер. с латинского Л. Л. Кофанова, А.Л. Смышляева, А.В. Щеголева, Е.В. Ляпустина и др.] ; отв.ред. Л.Л. Кофанов.– М. : Статут, 2002– . – Т. 1. – 2002. – 584 с.

УДК 347.462+347.43

УКЛАДАННЯ ДОГОВОРУ ДОРУЧЕННЯ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

A CONCLUSION OF PROCURATORY CONTRACT IN CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Дихта Н.М.,

*здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена дослідженню процедури укладання договору доручення та встановлення її особливостей за цивільним законодавством України. Проаналізовано представлені в літературі підходи до цієї процедури щодо договору доручення. Досліджено форму договору доручення, способи його укладання. Зроблено висновок, що укладанню договору доручення передують виникнення особливих довірчих відносин, за відсутності яких укладання договору доручення неможливе. Укладання договору доручення припускає узгодження істотних умов договору з можливістю розширення його предмета і сфери застосування за рахунок включення дій фактичного (посередницького) характеру.

Ключові слова: договір доручення, представництво, довіреність, повноваження, цивільне законодавство України.

Статья посвящена исследованию процедуры заключения договора поручения и установления ее особенностей по гражданскому законодательству Украины. Проанализированы представленные в литературе подходы к этой процедуре относительно договора поручения. Исследована форма договора поручения, способы его заключения. Сделан вывод, что заключению договора поручения предшествует формирование особых доверительных отношений, при отсутствии которых заключение договора поручения невозможно. Заключение договора поручения предполагает согласование существенных условий договора с возможностью расширения его предмета и сферы применения за счёт включения действий фактического (посреднического) характера.

Ключевые слова: договор поручения, представительство, доверенность, полномочия, гражданское законодательство Украины.

The scientific article is devoted researching of procedure of conclusion of procuratory contract and establishment of her features on the civil legislation of Ukraine.

Author analyses presented in literature point of view about this procedure in relation to the contract of agency. The form of contract of agency, methods of its conclusion is investigational. Author makes a conclusion that forming of the special confidence relations a presence of that is pre-condition for the conclusion of treaty of commission is preceded the conclusion of treaty of commission. In other the conclusion of treaty of commission supposes the concordance of substantial conditions of the agreement, possible expansion of its object and terms due to including of actions actual (intermediary character).

Key words: procuratory contract, representation, vicarious power, authority, civil legislation of Ukraine.

Актуальність теми. Одним з найпоширеніших договорів, який використовується в цивільному обігу, є договір доручення. Незважаючи на те що його предметом виступають послуги щодо вчинення юридичних дій від імені іншої особи, сфера його використання не обмежується юридичними послугами. Можливість введення до умов договору вчинення дій, які мають фактичний характер, в умовах дій принципу свободи договору дозволила зробити з договору доручення в сучасних умовах універсальну договірну форму, яка з успіхом заміняє західну конструкцію агентської угоди. Між тим, як і будь-який інший договір, він має певні особливості укладання. Цей аспект договорів доручен-

ня також окремо не досліджувався, виключенням слід визнати окремі публікації в періодиці щодо договору доручення, які, втім, безпосередньо не стосувались процедури його укладання.

Метою статті є дослідження процедури укладання договору доручення та встановлення її особливостей.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те що договір доручення розглядається традиційно в контексті договірної представництва на відміну від самого представництва, яке постійно знаходиться в колі інтересів дослідників, зокрема, українських, щодо договору доручення, було проведено та захищено лише одне дисертаційне дослідження Н.В. Федорченко. В інших ви-